

PROF.DR.HFZ
HAJREDIN HOXHA

**PREZANTIMI I VEPRES SE
SHEIKH ABDUL
KHALIK EL UDEJMEH** ✦

Studime rreth

✦ *stilit Kur'anor*

Assoc.Prof.Dr.Hfz. Hajredin HOXHA

STUDIME TË METODOLOGJISË STILISTIKE
KURA'NORE TË SHEJH MUHAMMED ABDUL
HALIK 'UDEJMEH-ut

Përshtati në shqip:

Sedat ISLAMI

Recensent: Ajni Sinani

Redaktore gjuhësore: Mimoza Sinani

Dr. Hajredin HOXHA

**STUDIME TË METODOLOGJISË STILISTIKE
KURA'NORE TË SHEJH MUHAMMED
ABDUL HALIK IDIMEH-ut**

Të gjitha të drejtat janë të rezervuara.

Ky libër mund të kopjohet pjesërisht për përdorim personal dhe jofitimprurës.

Kjo rekomandohet për qëllime promovuese të librit apo edhe për afirmimin e kulturës së leximit në përgjithësi. Por, nuk lejohet riprodhimi, transmetimi apo kopjimi i këtij libri në tërësi pa lejen paraprake me shkrim të autorit.

PËRKTHEU NGA ARABISHTJA:
Sedat ISLAMI

Titulli në origjinal:

Dr. Hajruddin Huxheh,
*Dirasat li-uslubi-l-Kur'ani-l-Kerim li-sh-Shejh-l-Ustadh ed-Duktur
Muhammed Abdu-l-Halik 'Udejme,*
edicioni i parë, Metabiu'rr Rreshid, Arabia Saudite, 2009.

Dr. Hajredin HOXHA

**STUDIME TË METODOLOGJISË
STILISTIKEKURA'NORE TË SHEJH
MUHAMMED ABDUL HALIK IDIMEH-ut**

Përmbajtja:

Parathënie

I. Njoftim me librin dhe kritikën e shkencëtarit të madh Mahmud Shakirit për të – Zhvleftësimi i idesë së ‘të parët nuk iu kanë lënë të pasmëve asgjë’

II. Fillimi i projektit, parathënia e autorit, metodologjia, burimet, studimet dhe studimet preliminare

III. Metodologjia e tij në regjistrimin e fenomeneve gjuhësore dhe kritika drejtuar gjuhëtarëve të mëhershëm

IV. Vërejtja e autorit për gjuhëtarët dhe plotësimi i asaj që iu ka ikur komentuesve të Kur’anit si dhe evidentimi i gabimeve të gjuhëtarëve

V. Mënyra e prezantimit të detajeve të studimit sipas metodës pyetje-përgjigje si dhe disa vërejtje metodologjike

VI. Shembuj të akuzave të gjuhëtarëve ndaj shtatë lexuesve të Kur’anit për kinse transmetim me gabime gjuhësore si dhe zhvleftësimi i tyre

VII. Vërejtje dhe përmirësime nga hulumtuesi

VIII. Disa nga rezultatet e veprës së autorit

IX. Mendimi dhe përshtypjet e mia për librin

X. Shtojca

Falënderimet i takojnë Allahut, Krijuesit Fuqiplotë! Përshëndetjet qofshin për robin dhe të Dërguarin e Tij, Muhammedin, familjen, shokët dhe të gjithë pasuesit e tij!

Ky punim është një studim dhe prezantim i librit të madh shkencor dhe enciklopedisë madhështore gjuhësore të Kur'anit përkitazi me metodat e tij gjuhësore dhe linguistike, të cilat kanë lidhje të forta me leximet (*kiraetet*) e Kur'anit dhe transmetimet (*rivajetet*) e ndryshme të tyre. Nderin e këtij mundi të vyer dhe kësaj pune të çmuar e pati një nga figurat e shquara të Ummetit, Shejh Dr. Abdul Halik 'Udejme [Allahu e mëshiroftë!]

Interesimi ynë për kontributin e Dr. 'Udejmeh-ut vjen jo vetëm si rezultat i angazhimit tonë në fushën e komentimit të Kur'anit (*tefsir*), të shkencave të tij, të leximeve (*kiraeteve*), por edhe si një mund solid për të mbrojtur Imamët e *kiraeteve*, të cilët shpesh kanë qenë objekt akuzash dhe kritikash të pavenda nga njerëz që, thjesht, për shkak të mospërputhjes së ideve, nuk i kanë kursyer ata nga fjalët e rënda. Në fakt, këta mjermanë dhe dështakë kanë harruar se leximet e Kur'anit kanë për burim Shpalljen (Vahjin) dhe nuk janë fryt i punës së njeriut.

Autori i këtij punimi voluminoz ka arritur të dëshmojë l'xhazin¹e Kur'anit në leximet, transmetimet, metodat shpjeguese dhe retorike. Ai ka arritur të provojë se Kur'ani është libër prej Zotit dhe se ai i ka sfiduar edhe gojëtarët dhe oratorët më të njohur arabë të kohës kur u shpall.

Realisht, disa nga këto lexime nuk janë përputhur sipërfaqësisht me drejtimit dhe mendimet e linguistëve dhe gjuhëtarëve, por nuk di të ketë ndonjë problem këtu, kur burim i këtyre leximeve është Shpallja, madje edhe nëse bëhet fjalë për leximin (e kategorisë) *shadh-dh* (i papranuar), ndërsa linguistët dhe gjuhëtarët kanë për bazë disa poezi arabe, të cilat me

¹ Fjala l'xhaz në arabishte nënkupton 'dobësinë', ose pamundësinë e arritjes së diçkaje. Ndërsa në terminologjinë fetare përdoret me kuptimin e sfidimit të gjithë njerëzimit për të sjellë diç të ngjashme me Kur'anin. Si term, përdoret për fjalën 'mrekulli.' Shih: Kal'ah Xhi, Muhammed Revas & Kanibi, Hamid Sadik. *Mu'xhem lugati-l-Fukaha*, f. 55. Gjatë gjithë punimit kjo shprehje do të përdoret vetëm në origjinal. Shënim i përkthyesit.

asnjë kusht nuk mund të jenë ekuivalente me leximet e Kur'anit, që për nga transmetimi arrijnë shkallën më të lartë të saktësisë, atë të *mutevatirit*.

Libri, të cilin po ua prezantojmë, llogaritet si i pari në këtë lëmi, që sipas metodës induktive merret me studimin e metodës kur'anore dhe stilit të tij në të gjitha leximet, duke përfshirë këtu dhe transmetimet e ndryshme nga rrugë të ndryshme. Këtë rishikim që ia bëmë librit, për ta sjellë sa më lehtë para lexuesve, vendosëm ta ndajmë në pjesë, ashtu që ata ta kenë më të lehtë kuptimin e tij.

Në fund, e lus Allahun e Madhëruar ta ketë shpërblyer hoxhën tonë, Dr. 'UdejmeH-un, për këtë mund të vyer dhe angazhim të pashoq, ndërsa neve të na bëjë prej atyre shërbëtorëve të singertë të Librit të Tij dhe Sunnetit të të dashurit të Tij, Muhammedit [*alejhis salatu ves selam!*]

Dr. Hajredin Hoxha

Medine Munevvere

1429/2008

I. NJOFTIM ME LIBRIN DHE KRITIKAT E SHKENCËTARIT TË MADH MAHMUD SHAKIRIT PËR TË – ZHVLEFTËSIM I IDESË SË ‘TË PARËT NUK IU KANË LËNË TË PASMËVE ASGJË’

Libri ka gjithsej 11 vëllime të formatit të madh, ndërsa çdo vëllim ka mbi 600 faqe. Kësisoj, libri i bie të ketë mbi 6.000 faqe. Është botuar nga Daru-l-hadith – el-Merkez el-Islamij në Aleksandri, Egjipt, pa vit botimi.

Libri fillon me një parathënie të recensentit, dijetarit të mirënjohur, Mahmud Muhammed Shakir-it [Allahu e mëshiroftë!], i cili qysh në fillim thur disa fjalë miradije për kontributin e vyer që autori ka dhënë për Ummetin Islam, kontribut që mund ta japin vetëm ata që janë mjeshtër të penës, sikurse autori:

*“Çfarë mund të thuhet për këtë angazhim, për të cilin do të thuheshin fjalë miradije për kohë të gjata edhe sikur të kryhej nga një ekip, e lërë më nga një individ. Me modesti, kjo punë meriton të quhet **Fjalor gramatikor - morfologjik i Kur’anit Fisnik.**”*

Pastaj, profesor Mahmudi vazhdon e thotë:

“Shumica e fjalorëve, siç është e ditur, mbështeten në metodën e (për)kufizimit dhe radhitjes (ar. el-hasru ve-t-tertib) ndërsa në këtë fjalor, hasri dhe tertibi janë vetëm një imazh organizimi i mbështetur në të (gjatë punës), përndryshe, rregull madhështor mbi të cilin mbështet ai është dija enciklopedike, e cila përfshin dhe imtësi dhe detaje përkitazi me sintaksën, morfologjinë, shkencën për metodologjitë dhe stilet e ndryshme gjuhësore...”

Profesor Mahmudi përmend dhe një detaj tjetër interesant të kësaj vepre, atë të kohës së punimit të saj. Shejh Abdul Halik ‘Udejme kishte kaluar plot 25 vjet për punimin e saj dhe, sigurisht, kjo periudhë ka qenë para se ta shkruante në tërësi librin, gjë që mund të kuptohet edhe nga fjalët përmbyllëse të autorit. Ta citojmë autorin për hir të korrektësisë:

“Ja, pas 33 viteve punë intensive dhe hulumtim shkencor të palodhur, me lejen e Allahut, ky libër po e sheh dritën (e botimit). Punimi, përfundimisht, është në njëmbëdhjetë pjesë të mëdha, e para prej të cilave përfshin tri (nën)pjesë, e dyta katër, dhe e treta po kështu katër. Kisha frikë se do më vinte vdekja para përmbylljes, por falënderuar qoftë Allahu i Cili më dha jetë dhe e pashë botimin e tij. Konsideroj bindshëm se këto studime i kanë pasuruar me vlera të rralla dhe të

çmuara studimet sintaksore, për shkak të larmisë së referencave dhe burimeve të shumta me të cilat jam konsultuar. Për leximet (kiraetet) nuk jam përkufizuar vetëm në librat e Tefsirit, por i kam studiuar ato edhe nga libra të tjerë, ndërkohë që jam mbështetur në metodën induktive të stilit kur'anor dhe leximeve të ndryshme të tij..."

Profesor Mahmudi e sheh autorin si të parin që i është qasur kësaj pune dhe ai nuk e njeh ndokënd që ka bërë diç të tillë individualisht, për shkak të vështirësisë, durimit, besnikërisë, referimit të shumtë që iu duhet bërë librave, citimit preciz etj., gjëra që i kërkon një vepër si kjo.

Pjesa e parë e këtij libri trajton, siç shton profesor Mahmudi, njërën nga çështjet më të komplikuar, atë të pjesëzave semantike (ar. *huruf el-meani*²), për shkak se janë të shumta dhe me kuptime të ndërthurura, e që pothuajse nuk ka ajet pa një të tillë. Shejh Abdul Halik 'Udejme e ka mbuluar atë boshllëkun që e kanë lënë të parët, duke filluar nga Sibevejhi e deri tek Ibni Hishami, dhe kjo nuk nënkupton assesi zhvleftësimin e kontributit të tyre, porse një përkufizim i tillë kaq preciz nuk ka qenë pjesë e punimeve të tyre. Ndoshta Shejh 'Udejme e ka pasur punën më të lehtë, për shkak të teknologjisë bashkëkohore dhe lehtësisë së shtypjes së librave, për dallim nga e kaluara.

Profesor Mahmudi bën apel për një punë ekipore për kryerjen e një pune të tillë edhe në poezi, pra për evidentimin dhe studimit e këtyre pjesëzave, ashtu siç e bëri Shejh 'Udejme në Kur'anin Fisnik.

Në fund, profesor Mahmudi nuk mund ta përmbajë veten nga mahnitja prej këtij libri dhe madhështisë së tij, andaj edhe thotë:

"Shejhu – Allahu e ruajt! – nuk ka lënë vend për të plotësuar në këtë vepër madhështore. Tërë ato fjalë miradije që mund t'i them për këtë vepër janë fjalë që dalin nga puna që e lëvdon veten!"

² 'Hurufu-l-meani' janë karaktere ose semi-karaktere që kanë funksion sintaksor, morfologjik ose zëror, me rëndësi të veçantë. Shih: Sherif, Muhammed Hasen. *Mu'xhem huruf el-meani fi-l-Kur'ani-l-Kerim – mefhumun shamil mea tahdidi-l-edevat*. Vëll.1, f. 22.

II. FILLIMI I PROJEKTIT, PARATHËNIA E AUTORIT, METODOLOGJIA, BURIMET, STUDIMET DHE STUDIMET PRELIMINARE

Autori, siç e do tradita islame, e fillon punimin me falënderim dhe lavdërim ndaj Allahut të Madhëruar si dhe me selame dhe përshëndetje për Muhammedin [*alejhis salatu ves selam*]. Që në fillim përmend se vepra e tij është produkt i një angazhimi të madh dhe të gjatë, dhe këtë me qëllim të përpilimit të një Fjalori Sintaksor Morfologjik, i cili do të ishte referencë në këtë fushë. Këtë, - shton autori, - e kam bërë edhe për t'u njohur me stilin dhe metodat kur'anore si dhe për t'u njohur me leximet jo të rregullta - të papranuara (ar. *shadh-dheh*) dhe ato të pranuarat apo *mutevatir*, siç quhen transmetimet më të sakta në fe.

Autori, në parathënien e tij, përmend një çështje të rëndësishme, atë të qenit të Kur'anit me leximet e tij *mutevatire* dhe të tjera si argument në gjuhën arabe, siç është dhe në shariat - fe. Leximi *shadh-dh*, që ka humbur tiparet e një leximi të pranuar (tevatir), nuk është më i parëndësishëm se frazat - shprehjet arabe të transmetuara në formën më të dokumentuar. Dijetarët janë pajtuar për atë se transmetimi i gjuhës mund të bëhet edhe nëpërmjet rrugëve të (transmetimit të) vetme - rralla (ar. *el-ahad*). Autori nënvizon se leximet kanë qenë një thesar gjuhësor dhe sintaksor, që doemos duhej të studiohej, për t'u ruajtur kështu edhe gjuha dhe sintaksa.

Këtë punë voluminoze autori e ka filluar në Mekën e Nderuar, respektivisht në janar të vitit 1947, punë e cila vërtet doli të jetë voluminoze, ngase, përfundimisht, vepra u përmbyll me vëllime ku pothuajse asnjëri nuk ishte me më pak se 1000 (njëmijë) faqe.

Ndërsa sa i përket metodologjisë së tij, autori na shpjegon:

"Ata që përpilonin indekse apo katalogë kur'anorë (ar. el-fehrist) zakonisht përfshinin në punimet e tyre shprehjet e foljeve, disa emra, numëronin ajetet, ndërsa e kishin lënë numërimin e pjesëzave, përemrave, përemrave dëftorë, përemrave lidhës, si dhe ndajfoljeve të shumta, si 'idh (إِذ)', 'idha (إِذَا)', etj. "

Kështu, Shejhu filloi me evidentimin e pjesëzave semantike (ar. *huruf el-meani*) dhe grumbullimin e ajeteve të tyre nga burimet në vijim:

- 1) *El-mu'xhem el-mufehres li elfadhi-l-Kur'an* të Prof. Muhammed Abdul Bakiut

- 2) *El-murshid ila ajati-l-Kur'ani ve kelimatihi* të Prof. Muhammed Faris Berekatit
- 3) *Fet'hu-rr-Rahman li talibi alati-l-Kur'an* të Prof. Fejdullah el-Ilmijj-it etj.

Shejhu nënvizon se, përveç këtyre librave, si pikë reference ka pasur edhe një libër tjetër të quajtur *Misbahu-l-ihvan li teharr-rrijati-l-Kur'an* të Jahja Ibn Husejn Kastamunit. Autori nuk i ka përmendur ajetet por vetëm numrat e ajeteve, gjë për të cilën ka paqartësi dhe për të cilën autori ka kërkuar ndjesë në parathënien e librit në turqisht. Për shkak se, siç thotë ai, nuk kishte pasur ndonjë mus'haf të numëruar – listuar. Ky numërim i merr autorit një vëllim të tërë dhe të madh.

Autori, Dr. 'Udejme, është konsultuar edhe me libra që janë marrë me lakimin apo analizën gramatikore të ajeteve të Kur'anit, si:

- 1) *El-Bahru-l-muhit* të Ebu Hajjanit
- 2) *El-kesh-shaf* të Zemahsheriut
- 3) *Hashijetu-l-xhumel*
- 4) *El-bejan* të Enbariut etj.,

...të cilat ai i redukton, ose thënë më mirë, prej të cilave nxjerr një rezymë, të cilën më pas e radhit sipas kapitujve të sintaksës dhe morfologjisë, punë që i ka marrë jo më pak se dy vëllime.

Dr. 'Udejme është konsultuar edhe me librat që merren me shtatë llojet e leximit dhe të tjera që trajtojnë dhjetë llojet shadh-dheh (të papranuara), e që në fakt janë komentues të veprës *Esh-shatibijeh*, si:

- 1) *Gajthu-n-nef'i fi-l-kiraat es-seb'i*
- 2) *En-neshru* të Ibni Xhezriij-it
- 3) *It'hafu fudalai-l-besher* të Bennas
- 4) *El-muhtesib* të Ibn Xheniut
- 5) *Shevadh el-Kur'an* të Ibn Halivejhit,

...duke ia shtuar këtyre edhe leximet e marra nga el-Bahru-l-muhit, për të bërë më pas një rezymë të radhitur në kapituj sintaksorë dhe morfologjikë, dhe këtë jo më pak se në tri vëllime.

Dr. 'Udejme kishte vërejtur dhe një tjetër lëshim sa i përket librave që trajtonin indekse të Kur'anit. Ai kishte parë se shprehjet kur'anore nuk ishin të radhitura sipas kapitujve të sintaksës dhe morfologjisë, andaj ai e

kishte bërë këtë në dy vëllime të mëdha. Kështu, shifra e vëllimeve të shkruara arriti në tetë.

Këta janë hapat e parë në këtë vepër dhe, siç shihet, çështja sillet rreth një periudhe të vetme, asaj të mbledhjes dhe përgatitjes. Autori na ka njoftuar për këta hapa si dhe ka regjistruar disa prej këtyre imazheve gjuhësore në Kur'anin Famëlartë, në disa prej artikujve të botuar në revistën e Az'harit, duke filluar nga janari 1960. Por, autori, pas një kohe, nuk shkruan më, për shkak të, siç thotë ai, pamundësisë së mbarimit.

III. METODOLOGJIA E TIJ NË REGJISTRIMIN E DUKURIVE GJUHËSORE DHE KRITIKA DREJTUAR GJUHËTARËVE TË MËHERSHËM

- 1) Për studimin e pjesëzave semantike, autori mbështetet në mendimet e dhëna më parë. Në fakt, ai i mblidhte të gjitha mendimet e thëna më parë për shkronjën në fjalë, duke filluar nga Sibeveji e deri te Ibni Hishami.
- 2) Konsultimi me tefsiret dhe librat që trajtojnë analizat gramatikore të ajeteve, dhe këtë për secilën pjesëz, ajet pas ajeti.
- 3) Meditimi rreth ajeteve kur'anore dhe shikimi i çdo harfi (pjesëze) apo leximi.
- 4) Regjistrimi i dukurive gjuhësore të evidentuara nga materiali që kishte mbledhur.

IV. VËREJTJA E AUTORIT PËR GJUHËTARËT DHE PLOTËSIMI I ASAJ QË IU KA IKUR KOMENTUESVE TË KUR'ANIT SI DHE EVIDENTIMI I GABIMEVE TË GJUHËTARËVE

Autori, qysh në parathënie, tërheq vërejtjen për disa lëshime të gjuhëtarëve të parë, si Sibevejihi, që nuk argumentonte me Kur'an aq sa argumentonte me poezi. Nuhhasi në *Sherhu-sh-shevahid* përmend se argumentimi me poezi, sipas versionit të botuar, është 1061 herë, ndërsa Kur'anit i është referuar vetëm 373 herë. Metodologji të tillë ndoqi edhe Muberredi në veprën e tij *el-Muktedab*.

Gjuhëtarët patën vënë rregulla, për të cilat nuk ishin mbështetur në metodën dhe stilin kur'anor, andaj ndaluan shumë forma, shembujt e të cilave kishin ardhur në Kur'an. Shih – si shembull – diskutimin për “كل” (ar. *kul-lu*), e cila vjen si pjesëz e varur para një emri të pashquar por që pason (ndjek) shkaqet apo (ar.) *avamilët*³.

Autori, po kështu, ka diktuar edhe lëshimet që janë bërë nga disa komentues, të cilët kanë thënë se nuk ka mundësi që *el-istithna el-muferreg*⁴ të vijë pas ‘*ma zale* dhe simotrave të saj’ (ما زال وأخواتها). Shejhu ka argumentuar se folja e kohës së shkuar ka ardhur pas pjesëzës ‘il-la’ (لا) ndërsa ato nuk janë dy kushtet që i ka përmendur Redijji⁵. Shejhu, në studimin e vet, ka provuar se në Kur'an folja e kohës së shkuar ka ardhur 18 herë pas pjesëzës ‘il-la’ (لا), ndërsa asnjëherë nuk kanë qenë evidente kushtet e përmendura më parë⁶.

Shejhu ka reaguar ashpër edhe kundër akuzave, që ai i quan të pabaza, të disa gjuhëtarëve arabë që kanë thënë se Kur'anit i mungojnë disa metoda gjuhësore, akuzë të cilën ai e mohon me shembuj adekuatë dhe argumente

³ Linguistët arabë thonë se fjala pëson ndryshime në rasë për shkak të ndikimit nga fjala tjetër. Kësisoj, fjala ndikuese quhet *amil* ndërsa e ndikuara quhet *ma'mul*. (shën. i përkth.)

⁴ *El-istithna el-muferreg* është përjashtimi kur tërësia nuk është përmendur fare në fjali. Shih: Qazimi, Qazim. (1999) *Rregullat e gjuhës arabe*, f. 316.

⁵ Fjala është për këto dy kushte:

1. Që ‘il-la’ (لا) të vijë para foljes së kohës së shkuar, dhe
2. Që folja e kohës së shkuar të vijë paralel me fjalën ‘*kad*’ (قد).

⁶ Shih librin në fjalë të Shejhut, 1/188.

konkrete. Gjuhëtarët janë fajtorë edhe për – siç e quan Shejhu – fushatën mëkatore kundër transmetuesve, për kinse transmetim në mospërputhje me rregullat dhe parametrat gjuhësore. Ata akuzohen për solecizëm apo transmetime të kiraeteve me gabime gramatikore (ar. *lahn*) , madje edhe në kiraetet mutevatire. Ata, në fakt, kanë harruar parimin të cilin Shatibiu e sjell në librin e tij: “Analogjia nuk ka vend në kiraete!” Kiraetet vërtetohen vetëm me shpallje, marrje (nxënësi nga mësuesi) dhe gojarisht. Në vijim, Shejhu flet se si librat e këtyre gjuhëtarëve kanë përfshirë akuza të rënda për këta lexues të shtatë kirateve, duke cituar gjuhëtarët si Zemahsheriun, Ibni Kutejben, Ebu Uthman Maznin, Ibni Mutarrifin dhe thëniet e tyre përkitazi me mungesën e korrektësisë tek lexuesit në fjalë. Si hulumtues dhe studiues i veprës në fjalë, konsideroj se do të kishte qenë mirë sikur këta gjuhëtarë të përmbaheshin nga të folurit për lexuesit e nderuar dhe besnikë, të cilët e morën Kur’anin brez pas brezi gojarisht dhe e përcollën deri në ditët tona. E vërteta është se ata nuk kanë pasur gisht në transmetime, kështu që akuzimi i tyre nënkupton akuzim edhe të Librit tonë të shenjtë. Sa shumë do të ndaheshin të kënaqur orientalistët sikur të hasnin në akuza të tilla, ngase do ta kishin shumë të lehtë t’i përhapnin idetë e tyre të helmuara për shkak se do t’iu referoheshin këtyre gjuhëtarë të përmendur më parë. Nuk gabohem nëse them se, për shumë akuza, orientalistët kanë pasur si burim pikërisht punimet e këtyre gjuhëtarëve.

V. MËNYRA E PREZANTIMIT TË DETAJEVE TË STUDIMIT SIPAS METODËS PYETJE – PËRGJIGJE SI DHE DISA VËREJTJE METODOLOGJIKE

- 1) Para studimit të çdo pjesëze (harfi), autori sjell në formë të përmbledhur pikat e shtjellimit, gjë të cilën ai e quan ‘Vështrim rreth studimit’, për të pasuar më pas me detajet e tij. Metoda e tij, sikurse në fillimin e studimit me këtë përmbledhje, i ngjan metodës së dhënies së lajmeve, të cilat në fillim sjellin titujt kryesorë e më pas detajet.
- 2) Këtë studim ua ka ofruar lexuesve, pavarësisht dallimit në nivele dijeshe dhe kulturash.
- 3) Kjo metodologji i ka mundësuar autorit që të citojë tekste të shumta në pjesën ku ai ndalet për t’i shtjelluar në mënyrë të detajuar çështjet. Me këtë, ai ka kursyer nga munda shumë studiues, ngase ata gjejnë aty referenca të shumta dhe të ndryshme gjuhësore, të cilat i ka përdorur Shejhu.
- 4) Referencat e tij kryesore kanë qenë librat e tefsirit dhe sintaksës, si: *El-bahru-l-muhit* i Ebu Hajjanit, *Kesh-shafi* i Zemahsheriut etj. Shejhu shpeshherë ka polemizuar me Ebu Hajjanin, i cili ndonëse i gjente vërejtje Zemahsheriut, prapë e citonte atë në veprën e tij.

Metodë e Shejhut ishte edhe parashtrimi i diskutimit në formë pyetje – përgjigje, prej së cilës, sa për ilustrim, hulumtuesi do të sjellë një shembull.

Pyetja: Libri ‘*Mugni-l-lebib an kutubi-l-earib*’ i Ibni Hishamit a mjafton për studimin e pjesëzave aq sa të mos ketë nevojë për këtë libër?

Përgjigja: Ibni Hishami ka folur për pjesëzën përjashtuese ‘il-la’ (لا) në jo më shumë se 60 rreshta, ndërsa unë për të njëjtën çështje kam folur në 153 faqe ose 3000 (tremijë) rreshta.

Metodologjia e Shejh Abdul Halik Idmeh-ut është klasike. Ai nuk e ka përpiluar librin ashtu siç përpilohen librat sot: në kapituj, nënkapituj, pjesë, e kështu me radhë, por ka ndjekur metodologjinë e autorëve klasikë, ani pse dallon pak prej tyre.

VI. SHEMBUJ TË AKUZAVE TË GJUHËTARËVE NDAJ SHTATË LEXUESVE TË KUR'ANIT PËR KINSE TRANSMETIM ME GABIME GJUHËSORE SI DHE ZHVLEFTËSIMI I TYRE

- 1) Mbështetja në rregullat e vëna prej tyre dhe moskuptimi i udhëzimit të leximit dhe domethënies së tij. P.sh. ajetin:

E ajo, në shtëpinë e së cilës ishte Jusufi, i bëri lajka atij dhe ia mbylli dyert e i tha: "Eja!". Ai (Jusufi) tha: "All-llahu më ruajt, ai zotëriu im (e burri yt) më nderoi me vendosje të mirë (si mund t'i bëj hile në familje)?". S'ka dyshim se tradhtarët nuk kanë sukses." (Jusuf, 23)

...respektivisht, fjalën "hejte leke" e kanë lexuar "hite leke". Farisiu nuk e ka kuptuar se ajo fjalë ka një kuptim, andaj edhe e ka akuzuar lexuesin për dobësi. Kjo ngase po ta shtjellonte atë, do të gjente se kuptimi i saj është: "çështja jote të jetë në dorën time."

- 2) Ndonjëherë disa nga këta gjuhëtarë merren vetëm me domethëniet që janë të njohura, ndërsa i anashkalojnë ato që janë më pak të përdorshme por që ekzistojnë.
- 3) Disa prej tyre kanë thënë se kanë përvetësuar format dhe llojet e leximeve arabe dhe se – sipas tyre – disa prej kiraeteve janë të zhveshura nga disa forma të gjuhës arabe, kështu që edhe i cilësojnë si të dobëta.
- 4) Por gjuhëtarët dinë të mos i përmbahen rregullit. Megjithëse i kushtëzojnë këto gjëra, ata, prapë, si për inat, kiraetet i cilësojnë të gabuara, madje edhe kur pajtohen me rregullat e tyre, siç qëndron p.sh. në ajetin:

...atëherë luftoni krerët e mohuesve..." (et-Teube, 12), ku hemzeja në fjalën 'eimmeh' shndërrohet në j-a.

Autori ka arritur që t'i zhvleftësojë këto gjykime të gabuara të gjuhëtarëve, kështu që ka mbledhur rastet për të cilat gjuhëtarët kanë konstatuar se kinse po u ndeshkan me rregullat e gjuhës arabe dhe ka konstatuar gabimet e tyre. Këtu do të doja të ndaj me lexuesin edhe një sekret të cilin e kam mësuar gjatë studimit të kësaj vepre. Gjuhëtarët kanë qenë aq jokorrektë me Leximet dhe Lexuesit, saqë në disa raste i kanë mohuar ato

vetëm për shkak të shijes së tyre personale. Këtë e hasim shumë qartë në veprat e tyre. P.sh. thuhet: *“e ka mohuar Nuhhasi, ...Ebu Ubejdi, ...Ebu Hatimi, duke thënë se leximi pa zanore është dobësi dhe gabim i Lexuesve. Autori e ka shkruar derisa ka qenë i kotur. Nuk më pëlqejnë këto lexime.”* Pra shihet se kemi të bëjmë me gjëra që nuk ngrihen në asnjë mënyrë në pozitën e argumentit.

Autori, më pas, ka përmendur ata që kanë dhënë kritika për Leximet, si:

- 1) Nga sahabët: Aisheja, Ibni Abbasi [*Allahu qoftë i kënaqur me ta!*]
- 2) Nga tabiinët: Shurejh el-Kadi.
- 3) Nga gjuhëtarët: Ebu Amr el-Ala, Kesaiu, Ferau, Ebu Uthman Mazni, Ebul Hasen Ahfeshi, Sibevejhi.
- 4) Nga komentuesit e Kur'anit: Taberiu, gjë që autori e sheh si pikë të zezë tek ai.
- 5) Nga autorët në fushën e kiraeteve: Ebu Bekr ibn Muxhahid, Asim el-Xhahderi, etj.

VII. VËREJTJE DHE PËRMIRËSIM NGA HULUMTUESI

Autori, duke folur për pjesëzën ‘enna’ (ar. أنى), citon Sibevejhin të ketë thënë se kjo pjesëz ka dy kuptime, të cilat janë: si? (ar. *kejfe*) dhe ku? (ar. *ejne*). Ebu Hajjani, në veprën e tij ‘el-Bahr’ (2/156), përmend se kjo pjesëz mund të ketë edhe kuptimin ‘kur’ (ar. *meta*), por ai nuk e ka aplikuar këtë në asnjë ajet. Autori është mjaftuar vetëm me domethëniet *si* dhe *ku*. Se

pjesëza në fjalë mund të përdoret edhe me kuptimin 'kur' ka folur edhe Redijji, madje ai sjell si shembull ajetin:

Gratë tuaja janë vendmbjellje e juaj, afrohuni vendmbjelljes suaj si të dëshironi,..." (el-Bekare, 223), ku kjo pjesëz mund të përdoret me kuptim të 'kur' (ar. *meta*)⁷.

Sigurisht, ky përgjithësim në shpjegimet e autorit, për shkak të mundësisë së keqinterpretimit nga epshorët për dispozitën e marrëdhënieve intime me gruan, është i rrezikshëm. Ata mund të bazohen në të dhe të kryejnë një prej mëkateve të mëdha. *Allahu na ruajt!*

Autori do të duhej të jepte shënime të rastit këtu për përjashtimet që bëhen nga ajeti, për shkak se, siç është vërtetuar, disa shiitë injorantë, duke u bazuar në kuptimin 'ejne' (si) të pjesëzës 'enna' në ajetin e cituar sipër, kanë lejuar marrëdhëniet në vrimën anale me gruan. Kjo domethënie e çoroditur nuk i përshtatet ajetit, përkundrazi, është shtrembërim i qëllimit të tij. Në fakt, autori ka dhënë shpjegime për këtë gjë, porse jo në vendin e caktuar. Ai e bën këtë vetëm në fund, kur flet për rastet e pjesëzës 'enna' nën nr. 6, por që për shkak të distancës me rastin ku do të duhej të diskutohej, ajo e humb efektin e vet, sidomos kur lexuesi mund të fitojë ndonjë përshtypje apo edhe mbase të nxjerrë ndonjë dispozitë të gabuar nga shpjegimi jo i plotë i tij.

VIII. DISA NGA REZULTATET E VEPRËS SË AUTORIT

Metodologjia e autorit sigurisht se është shkencore. Ai ka vënë parime dhe kritere, në bazë të të cilave edhe ka nxjerrë rezultatet konkrete, ndër të cilat do të veçonim:

- 1) Leximi nuk duhet të pasojë rregullat e gjuhës arabe, por gjuha arabe duhet të pasojë leximin (*kiraetin*), pasi që ky i fundit ka ardhur nga goja e oratorit dhe elokuentit më të mirë të mundshëm, Muhammedit [*alejhis salatu ves selam*].

⁷ Shih: Idimeh, Muhammed Abdul Halik. *Dirasat li uslubl Kur'an*. 1/567.

- 2) Refuzimi i disa leximeve *mutevatir*, nga disa gjuhëtarë, nuk është argument, sidomos kur kemi parasysh faktin se disa nga lexuesit kanë qenë edhe gjuhëtarë. Madje edhe po të supozonim se nuk janë të tillë, atëherë ata kanë bërë atë që e kanë bërë edhe gjuhëtarët: kanë transmetuar gjuhën arabe nga arabët. Pra, ata janë besnikë dhe leximet e tyre janë të sakta.
- 3) Lexuesit që kanë qenë më së shumti objekt kritikash të gjuhëtarëve janë: Ebu Amir Shamiu dhe Hamza Kufiu, e të cilët janë tabiinë dhe dijetarë me renome. Ndërsa gjuhëtari që i ka përfolur më së shumti lexuesit është Ebu Hatim Sixhistani.

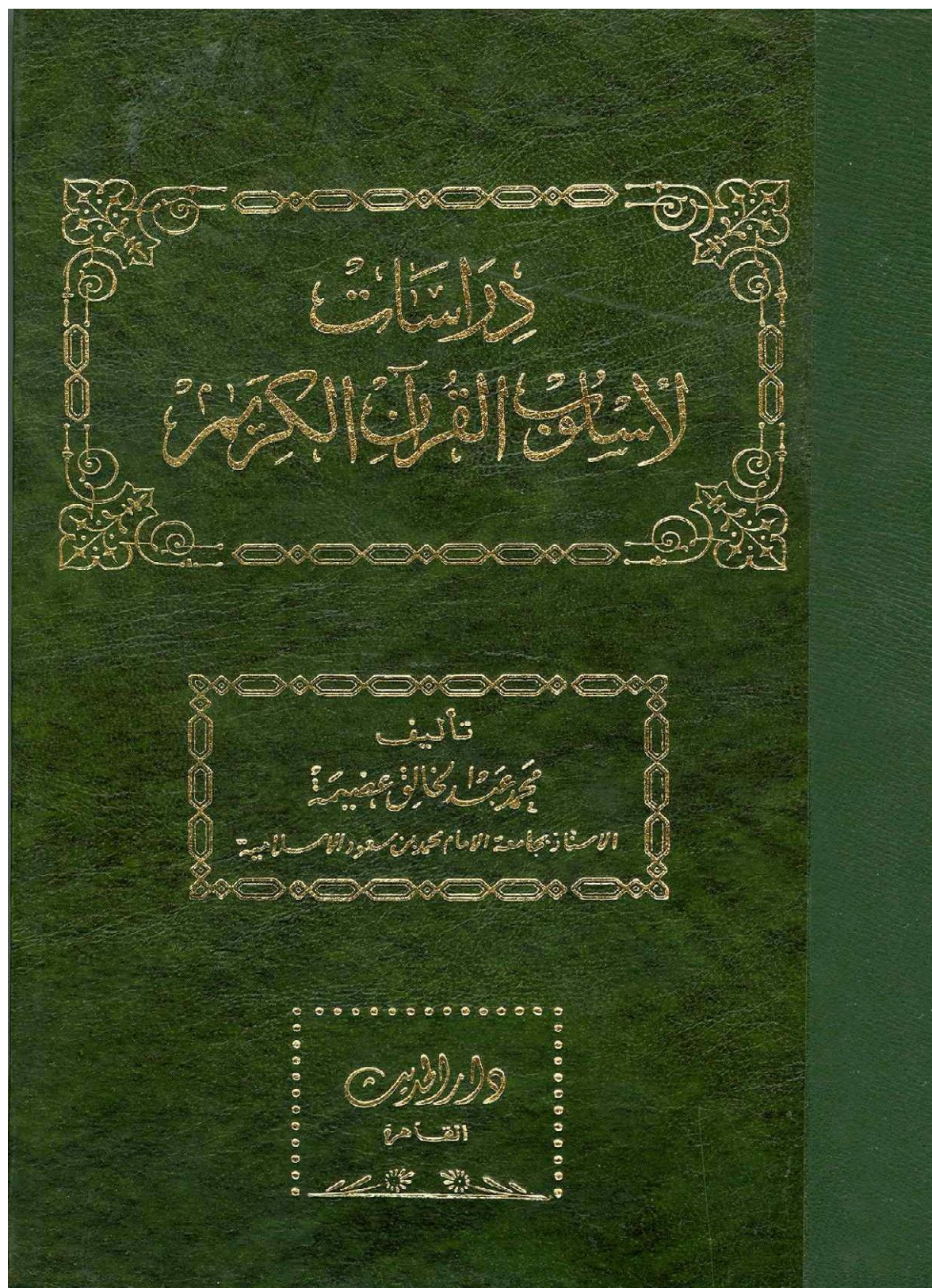
IX. MENDIMI DHE PËRSHTYPJET E MIA PËR LIBRIN

Në fund, pas këtij shfletimi studiues që i bëmë kësaj vepre kapitale në trashëgiminë e shkruar islame, mund të konstatojmë se autori ia ka arritur qëllimit, pasi që ka plotësuar një vepër madhështore, për të cilën shumëkush do ta xhelozonte. Është vërtetë privim për studiuesit nëse nuk e shfletojnë këtë vepër dhe nuk i referohen asaj për zgjidhjen e problemeve të komplikuarra gjuhësore. Është një referencë pa të cilën nuk mund të bëjë asnjë studiues i shkencave kur'anore apo tefsirit, në asnjë rrethanë. Është

një referencë e cila të kursen nga mendi i kthimit tek referencat e tjera, sidomos për domethëniet gjuhësore të pjesëzave kur'anore si dhe për çështjen e leximeve dhe përputhjes së tyre me rregullat e gjuhës arabe.

E lusim Allahun e Madhëruar ta ketë shpërblyer me mirësitë e Tij Shejhun tonë, Muhammed Abdul Halik 'Udejme-un, për këtë vepër madhështore që i ka ofruar ummetit të Muhammedit [*alejhis salatu ves selam*]. E lusim Allahun të na japë sukses edhe neve për realizimin e veprave të përmasave sikurse kjo e Shejhut tonë, vepra të cilat kanë nevojë për mund, sakrificë, durim, përpjekje dhe shumë studim. E lusim Allahun ngase e dimë se atij që i ndihmon Allahu, nuk i mungon sukcesi!

SHTOJCA
ME FAKSIMILE NGA
VEPRA E SHEJH
MUHAMMED ABDUL
HALIK 'UDEJMEH-ut

ذُرِّيَّاتُ
السُّلُوكِ الْقُرْآنِيِّ الْكَرِيمِ

تأليف
محمَّد بن خالد بن عيسى
الاستاذ بجامعة الامام محمد بن سعود الإسلامية

دار الطهريين
القاهرة

دراسات لأسلوب القرآن الكريم

لؤلؤ مرآة تقوم على استقراء أسلوب القرآن في جميع رواياته
تجوزت الآيات والقراءات في هذا البحث لئلا يقع الباطل
(٢٨٧٠٠)
القسم الأول

الجزء الأول

تأليف
محمد عبد الحليم عيسى
الأستاذ بجامعة الأزهر

دار الفکر
القاهرة

تصدير

بقلم الأستاذ : محمود محمد شاكر

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله وحده لا شريك له ، أنزل الكتاب بالحق ، لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه ، وصلى الله على خيرته من خلقه ، محمد رسول الله صلى الله عليه وعلى آله وسلم تسليماً كثيراً ، بلغ الرسالة ، وأدى الأمانة ، وترك الناس على المحجة الواضحة بنور القرآن الذي لا يخبو نوره ، وضياء السنة التي لا يخفت ضياؤها .

وبعد :

فماذا يقول القائل في عمل قام به فرد واحد ، لو قامت عليه جماعة لكان لها مفخرة باقية ؟ فمن التواضع أن يسمى هذا العمل الذي يعرضه عليك هذا الكتاب « معجماً نحوياً صرفياً للقرآن العظيم » .

فمعلوم أن جل اعتماد المعاجم قائم على الحصر والترتيب .

أما هذا الكتاب ، فالحصر والترتيب مجرد صورة مخططة يعتمد عليها .

أما القاعدة العظمى التي يقوم عليها ، فهي معرفة واسعة مستوعبة تامة لدقائق علم النحو ، وعلم الصرف ، وعلم اختلاف الأساليب .

ولولا هذه المعرفة لم يتيسر لصاحبه أن يوقع في حصره من حروف

المعاني وتصارييف اللغة على أبوابها من علم النحو ، وعلم الصرف ، وعلم أساليب اللغة .

وهذا العمل الجليل الذي تولاه أستاذنا الشيخ محمد عبد الخالق عزيمة والذي أفتى فيه خمسة وعشرين عاما طوالاً ، والذي يقرض عليك منه هذا القسم الأول إنما هو جزء من عمل ضخم لم يسبقه إليه أحد ، ولا أظن أن أحداً من أهل زماننا كان قادراً عليه بمفرده فإن الشيخ قد أوتي جلدأ وصبراً ومعرفة ، وأمانة في الاطلاع ، ودقة في التحري لم أجدها متوافرة لكثير ممن عرف

وحروف المعاني التي يتناولها هـ القسم الأول من جُمهرة علم القرآن العظيم^(١)، أصعب أبواب هذه الجُمهرة ؛ لكثرتها وتداخل معانيها . فقل أن تخلو آية من القرآن العظيم من حرف من حروف المعاني .

أما المشقة العظيمة ، فهي في وجوه اختلاف مواقع هذه الحروف من الجمل ؛ ثم اختلاف معانيها باختلاف مواقعها ، ثم ملاحظة الفروق الدقيقة التي يقتضيها هذا الاختلاف في دلالة المؤثرة في معاني الآيات وهذا وحده أساس علم جليل من علوم القرآن العظيم .

وسترى في هذا القسم العمل المتقن الذي تولاه أستاذنا الجليل ، مواضع كثيرة من الاستدراك على النحاة منذ سيويه إلى ابن هشام ولكن

(١) « الجُمهرة » هذه اللفظة وضعتها لما نسيه في هذا الزمان « دائرة المعارف » أو « الموسوعة »

ليس معنى هذا أن تُبْحَس الشُّبُوحُ الأوائلُ نُصِيْبُهُمْ من التفوقِ الهائلِ الذي يُذهِلُ العقولَ ، ولكن معناه أن الأساس الذي أُسِّسَ فيه أَرْزَمِيَّتُهُم المتطاوِلةُ كان يَنْقُصُهُ هذا الحَصْرُ الدقيقُ لكلِّ ما في القرآن العظيم من حروف المعاني ، وكان هذا الحَصْرُ خارجاً يومئذٍ عن طاقَتِهِمْ ، فإن الذي أعان عليه هو الطباعةُ التي استحدثت في زماننا . والناظر في كُتُبِ القدماءِ لا يخطئه أن يرى أنهم قاموا بِحَصْرِ غير تامٍّ ، بيد أن هذا القَدْرَ الذي قاموا به هو في ذاته عَمَلٌ فوق الجليل وفوق الطاقة .

ويظنُّ أستاذنا الشيخ عزيمة أن الأوائلَ قد شَعَلَهُم الشُّعْرُ عن النَّظَرِ في شواهد القرآن العظيم ، وأظنُّ أن الذي تولَّاهُ أستاذنا من حَصْرِ هذه الأشياءِ في القرآن العظيم ، وتنزيلها في منازلها من أبواب علم النحو وعلم الصرف ، وعلم أساليب اللغة ، مقدِّمةٌ فائقةٌ الدلالة ، لعمَلٍ آخر ينبغي أن تتولَّاهُ جماعةٌ منبَظَّةٌ في حَصْرِ ما في الشُّعْرِ الجاهليِّ والإسلاميِّ من حروف المعاني ، ومن تصاريِف اللغة ، ومن اختلافِ الأساليب ودلالاتها . والذي ظنَّ الأستاذ أن القدماء قد فَرَّغُوا هِمَمَهُمْ له ، هو في الحقيقة ناقصٌ يحتاج إلى تمامٍ ، وتمامه أن يُهَيِّئَ الله للناس من يقوم لهم في الشُّعْرِ بمثل ما قام به هو في القرآن العظيم .

وإذا تمَّ هذا كما أتمَّ الشيخ عَمَلَهُ في القرآن العظيم ، فعسى أن يكون قد حان الجِئُّ للنظرِ في « إعجاز القرآن » نظراً جديداً ، لا يتيسَّرُ للناس إلا بعد أن يتمَّ تحليلُ اللغةِ تحليلاً دقيقاً قائماً على حَصْرِ الوجوه المختلفة لكلِّ حرفٍ من حروف المعاني ، وتصاريِف اللغة . لأنَّ هذه الحروفُ

وهذه التصاريف ، تُؤثّر في المعاني ، وتؤثّر في الأساليب ، وتحدّد الفروق الدقيقة بين عبارة وعبارة وأثرها في النفس الإنسانية وأثر النفس الإنسانية فيها ، وفي دلالاتها .

وإذا كان أستاذنا الجليل قد تواضع فظنّ أنّه قد وضع أساساً علمياً ثابتاً للحكم على أساليب القرآن ، وموقعها من النحو والصرف ، فإني أظنّ أنّه قد فات ذلك وسبقه ، فهيّا لنا أساساً جديداً للنظر في « إعجاز القرآن » نظرة جديدة تُخرّجه من الحيز القديم ، إلى حيز جديد يُعين على إنشاء « علم بلاغة » مستحدث . فإنّه مهما اختلف المختلفون في شأن « البلاغة » فالذي لا يمكن أن يدخله الاختلاف هو أنّ تركيب الكلام على أصول النحو والصرف ، هو الذي يُحدث في كلام ما ميزة يفوق بها كلاماً آخر . وهذا لا يتيسّر معرفته إلا بتحليل اللغة وتحليل مفرداتها وأدواتها ، وروابطها ، التي هي حروف المعاني ، عمل لا يُنتهي فيه إلى غاية ، إلا بعد الحصر التام للغة وتصاريفها ، ولا سيما حروف المعاني ، وبعد معرفة الفروق الدقيقة التي تُحدثها هذه الحروف في مواقعها ، وبعد معرفة أثر هذه الفروق في تفضيل كلام على كلام .

والشيخ - حفظه الله - لم يترك مجالاً للاستدراك على عمله العظيم ، فكلّ ما أستطيع أن أقوله ، إنّما هو ثناء مستخرج من عمل يُثنى على نفسه ، ولكن بقي ما نتهداه في هذه الحياة الدنيا ، وهو أن أدعو الله له بالتوفيق ، وأن يزيده من فضله ، وأن يُعينه على إتمام ما بدأ ، وأن يجعل هذا العمل

(ر)

ذخيرة له يوم لا ينفع مال ولا بنون .

محمود محمد شاكر

٢٠ من جمادى الآخرة سنة ١٣٩٢

٣١ من يوليو سنة ١٩٧٢

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي هدانا لهذا وما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله . والصلاة والسلام على سيدنا محمد أشرف المرسلين ، وخاتم النبيين ، أنزل عليه القرآن بلسان عربي مبين ، هدى للناس ، وبيّنات من الهدى والفرقان .

وبعد :

فهذا بحث رسمتُ خطوطه ، ونسجتُ خيوطه بقراءاتي . استهدفتُ أن أصنع للقرآن الكريم مُعْجَماً نحوياً صرفياً ، يكون مرجعاً لدارس النحو ، فيستطيع أن يعرف متى أراد : أوقع مثل هذا الأسلوب في القرآن أم لا ؟ وإذا كان في القرآن فهل ورد كثيراً أو قليلاً ، وفي قراءات متواترة أو شاذة ؟ كما أنه يستطيع أن يحتكم إليه في الموازنة بين الأقوال المختلفة ؛ كما كان يفعل الصّدُرُ الأوّل في الاحتكام إلى كلام الفُصحاء ومشافهتهم قبل أن يدبّ اللّحن إلى الألسنة .

وجّه الفقهاء عنايتهم إلى مصدرِ الشريعة الأوّل ، وهو القرآن ، فأحصوا آيات الأحكام ، وأشبعوا القول فيها ، والحديث عنها .

فالدارسُ للفقه يستطيع بسهولة ويسر أن يهتدي إلى الأحكام التي مصدرها القرآن ، والأحكام التي مصدرها غيره .

والقرآن الكريم حجة في العربية بقراءاته المتواترة ، وغير المتواترة ؛ كما هو حجة في الشريعة . فالقراءة الشاذة التي فقدت شرط التواتر لا تقبل

شأنًا عن أوثق ما نُقل إلينا من ألفاظ اللغة وأساليبها . وقد أجمع العلماء على أن نُقل اللغة يُكتفى فيه برواية الآحاد .

ولو أراد دارسُ النحو أن يحتكم إلى أسلوب القرآن وقراءاته في كل ما يُعرض له من قوانين النحو والصرف - ما استطاع إلى ذلك سبيلا ؛ ذلك لأنَّ الشُّعر قد استبدَّ بِجُهدِ النحاة ، فركنوا إليه ، وعولوا عليه ، بل جاوز كثيرٌ منهم حدّه ، فنسب اللحن إلى القراء الأئمة ، ورماهم بأنهم لا يدرون ما العربية !

وكان تعويل النحويين على الشُّعر ثُغرةً نفذَ منها الطاعنون عليهم ؛ لأنَّ الشُّعر رُوي برواياتٍ مختلفة ؛ كما أنَّه موضعُ ضرورة .

لهذا مسَّت الحاجةُ إلى إنشاءِ دراسةٍ شاملةٍ لأسلوب القرآن الكريم في جميع رواياته ؛ إذ في هذه القراءات ثروة لغويَّة ونحويَّة جديرةٌ بالدرس وفيها دَفَاعٌ عن النحو ؛ تعضد قواعده ، وتدعم شواهده .

بدأت هذه الدراسةُ في مكة المكرمة وفي بيت الله الحرام في شهر صفر سنة ١٣٦٦ - يناير سنة ١٩٤٧ ، وكان من ثمره موالاة العمل أن كتبت مجلِّداتٍ ضخمةً سعةً المجلِّد ألف صفحة ، وهذا تعريف بهذه المجلِّدات :

١ - وجدت المصنِّفين الذين عرضوا لفهرسة ألفاظ القرآن قد تناهت جهودُهم عند حصرِ ألفاظ الأفعال وبعضِ الأسماء ، وإحصاءِ آياتها ، وتركوا هذا الإحصاء في الحروف والضمائر ، وأسماء الإشارة والأسماء الموصولة وبعض الظروف الكثيرة الذِّكرِ كإذ ، وإذا .

بدأت بإحصاءِ حروف المعاني ، وجمع آياتها ، كذلك فعلت في كل ما

أَغْفَلْتُ جَمْعَهُ هَذِهِ الْكُتُبُ :

١ - المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم ، للأستاذ محمد فؤاد عبد الباقي - رحمه الله - .

٢ - المرشد إلى آيات القرآن الكريم وكلماته للأستاذ محمد فارس بركات .

٣ - فتح الرحمن لطالب آيات القرآن لفيض الله العلمي .

٤ - مفتاح كنوز القرآن .

نعم وقفت على كتاب أحصى لنا ألفاظ القرآن ، لم يترك منها لفظاً وهو كتاب « مصباح الإخوان ، لتحريّات القرآن » ، لجامعه الحافظ : يحيى حلمي بن حسين قسطنطيني ، غير أنّه لم يذكر الآيات ، وإنما اكتفى بذكر أرقام الآيات ، وهذه الأرقام - مع الأسف - يشيع فيها الاضطراب ولا سيما في طوال المفصل ، وقد اعتذر عن هذا في مقدّمة كتابه التي كتبها باللغة التركية ، اعتذر بأنّه لم يكن لديه مصحف مرّقم الآيات ، والمصحف المفسّر لم يظهر إلّا بعد أن فرغ من كتابه .
شغل هذا الإحصاء منّي مجلداً ضخماً .

٢ - نظرت في الكتب التي عُنيّت بإعراب القرآن ، وأهمّها :

« البحر المحيط » لأبي حيّان ، « الكشف » للزمخشري ، « إملاء ما من به الرحمن » للعكبري ، « البيان » للأنباري ، حاشية الجمل ، وغيرها ، لخصت ما فيها من أعراب ، ورّبتها ترتيب أبواب النحو والصرف ، فشغل ذلك العمل مجلّدين كبيرين .

٣ - قرأت كتب القراءات : السبعة ، والعشرية ، والشواذ ، وهي : شرح

الشاطبية لابن القاصح ، « غيث النفع في القراءات السبع » « النشر » في القراءات العشر لابن الجزري ، « إتحاف فضلاء البشر » للبناء ، « المحتسب » لابن جنى ، « شواذ القرآن » لابن خالويه ، وأضفت إليها ما ضمه « البحر المحيط » من القراءات وتوجيهها ، لخصت ما في هذه الكتب ورتبته ترتيب أبواب النحو والصرف ، فشغل ثلاثة مجلدات .

٤ - رأيت أن الكتب المصنفة في فهرسة ألفاظ القرآن لا يتأتى النفع بها إلا إذا رُتبت ألفاظ القرآن ترتيب أبواب النحو والصرف ، فالباحث مثلاً عن مصادر القرآن لا يستطيع أن يقع عليها في هذه الكتب إلا إذا قرأها ، فإذا أراد البحث عن المشتقات ، أو الأبنية ، أو صيغ الزوائد والأفعال كان عليه أن يقرأها مرّات ومرّات ، وهكذا دواليك .

لذلك قمت بترتيب ألفاظ المصحف ترتيب أبواب النحو والصرف فجمعت في كلّ باب ألفاظه القرآنية ، وبهذا يسهل الوقوف على الآيات عن طريق هذه الألفاظ ، فجاء هذا العمل في مجلدين كبيرين .

هذه هي الخطوات الأولى لهذا البحث ، وهي خطوات تدور حول مرحلة واحدة ، وهي مرحلة الجمع والإعداد . وقد كتبت عن هذه الخطوات ، وسجلت بعض الظواهر اللغوية في القرآن في مقالات نشرت بمجلة الأزهر بدأت من عدد رجب سنة ١٣٧٩ - يناير سنة ١٩٦٠ بعنوان : « دراسات لأسلوب القرآن الكريم » ثم توقفت عن متابعة الكتابة ؛ إذ كنت لا أدري متى أنتهي من دراسة حروف المعاني .

منهجي في تسجيل الظواهر اللغوية في القرآن :

أما في دراسة حروف المعاني فكنت أبدأ بقراءة ما ذكره النحويون عن

الحرف مبتدئاً بكتاب سيويه ومنتهياً بابن هشام وأجمع النصوص ، ثم أرجع إلى كتب التفسير والإعراب في آيات كل حرف آية آية وأجمع نصوصها أيضاً ثم أنعم النظر في آيات كل حرف وما فيه من قراءات ، وأسجل الظواهر اللغوية والنحوية على ضوء ما جمعته من النصوص .

هل كان للنحويين استقرار للقرآن في جميع رواياته ؟

لو رجعنا إلى كتب النحو لوجدنا فيها رجوعاً إلى القرآن في بعض المسائل من ذلك :

١ - قال سيويه عن الاستثناء المنقطع : هو كثير في القرآن ١: ٣٦٦ .

٢ - أوجب الزجاج تأكيد المضارع بعد (إن) الشرطية المدغمة في (ما) ، أى (إما) لأنه لم يقع في القرآن إلا مؤكداً .

٣ - قال ابن مالك في شرح « الكافية الشافية » ٢: ٢٤٤ : وإلغاؤها (إذن) أجود وهي لغة القرآن التي قرأ بها السبعة في قوله تعالى : ﴿ وإذا لا يلبثون خلافاً إلا قليلاً ﴾ .

٤ - قال الرضى في شرح الكافية ٢: ٢٤٢ : « لم يأت في الكتاب العزيز أن يكون الشرط مضارعاً ، والجواب ماضياً » .

٥ - لم يقع بعد (سواء) إلا الجملة الفعلية التي فعلها ماضٍ ، ولذلك استهجن الأخفش وقوع الإسمية ، والفعلية التي فعلها مضارعٌ بعدها .

قال أبو على في « الحجة » : « ومما يدل على ما قال الأخفش أن ما جاء في التنزيل من هذا النحو جاء على مثال الماضي » . الرضى ٢: ٣٤٩ .

٦ - قال ابن هشام عن واو المفعول معه : « لم تأت واو المعية في القرآن

بَيِّقِينَ » المغنى ٣٤:٢

- ٧ - ليس في التنزيل نداء بعير (يا) المغنى ١٠:١ .
٨ - جَرُّ (لدن) بمن أكثر من بصيها ، حتَّى إنها لم ترد في التنزيل منصوبة . المغنى ١٣٦:١

كذلك نرى سيبويه يستشهد بالقرآن ببعض القراءات ما تواتر منها وما لم يتواتر . ولو قيس استشهاده بالقرآن باستشهاده بالشعر لوجدنا الشَّعْر قد غلب عليه واستبدَّ بجهده ، فشواهده الشعرية كما ذكر أبو جعفر النحاس في شرحه للشواهد (١٠٥٠) ، وهي في النسخة المطبوعة بمصر (١٠٦١) على حين أن استشهاده بالقرآن لم يتجاوز (٣٧٣) ، وذلك كإحصاء الأستاذ النجدي في كتابه عن سيبويه ص ٢٣٥ .

وكذلك صنع المبرّد في « المقتضب » .

* * *

وللنحويين قوانين كثيرة لم يحتكموا فيها لأسلوب القرآن ؛ فمنعوا أساليب كثيرة جاء نظيرها في القرآن ، من ذلك :

- ١ - ذكر سيبويه قُبَحَ (كُلَّ) المضافة إلى نكرة في أن تليّ العوامل ، فقال ٢٧٤:١ : « أكلت شاة كُلَّ شاةٍ حسّ ، وأكلت كُلَّ شاةٍ ضعيفٍ » .
جاءت (كُلَّ) المضافة إلى نكرة مفعولاً به في ٣٦ موضعاً في القرآن ، كما تصرّفت في وجوه كثيرة من الإعراب ، انظر بحث (كُلَّ) .

٢ - منع السهيلي أن تلي (كَلَّ) المقطوعة عن الإضافة العوامل ؛ نحو : ضربت كُلاً ، ومررت بِكُلِّ . نتائج الفكر ص ٢٢٧ .

جاءت (كُلاً) المقطوعة عن الإضافة مفعولاً به ، ومجرورة بالحرف متأخرة عن فعلها في آيات من القرآن .

٣ - اشترط الزمخشري في خبر (أَنْ) الواقعة بعد (لو) أن يكون خبرها فعلاً . المفصل ٢: ٢١٦ .

جاء خبرها في القرآن اسماً جامداً ، واسماً مشتقاً .

٤ - منع ابن الطراوة أن يقع المصدر المؤول من (أَنْ) والفعل مضافاً إليه .
الهمع ٣: ٢ .

جاء المصدر المؤول من (أَنْ) والفعل مضافاً إليه في ثلاثة وثلاثين موضعاً من القرآن .

٥ - منع النحويون وقوع الاستثناء المفرغ بعد الإيجاب ، وعللوا ذلك بأن وقوعه بعد الإيجاب يتضمن المحال أو الكذب .

وفي القرآن ثماني عشرة آية وقع فيها الاستثناء المفرغ بعد الإيجاب ، وفي بعضها كان الإيجاب مؤكداً مما يُبعد تأويله بالنفي ؛ كقوله تعالى :

١ - ﴿ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ ﴾ ٤٥: ٢ .

٢ - ﴿ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ ﴾ ١٤٣: ٢

٣ - ﴿ لَتَأْتُنَّنِي بِهِ إِلَّا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ ﴾ ٦٦: ١٢ .

كذلك منع النحويون أن يجيء الاستثناء المفرغ بعد (ما زال) وأخواتها وجعله ابن الحاجب والرضي من المحال وعللاً ذلك .

وهذا المحال في نظر ابن الحاجب والرضى جاء في قوله تعالى :

﴿ لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذِي بَنَوْا رِيبَةً فِي قُلُوبِهِمْ إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ ﴾

. ١١٠:٩

والعجيب أن المفسرين والمعرّبين اعتصموا بالصمت ، فلم يتحدث واحد منهم عن الاستثناء في هذه الآية .

٦ - اشترط الرضى لوقوع الفعل الماضي بعد (إلا) شرطين :

(أ) أن يتقدم (إلا) فعل ماضٍ (ب) أن يقترن الماضي بقـد .

جاء الفعل بعد (إلا) وليس فيه أحد الشرطين في ثمانية عشر موضعاً
انظر ص ١٨٨ من الجزء الأول .

٧ - منع ابن عصفور أن تقع الجملة الطلبية خبراً لإِنَّ ، وقد جاء ذلك في مواضع من القرآن .

٨ - زعم السهيلي في الروض الأنف ١: ٢٨٦ ، ونتائج الفكر ص ٧٩ أن السين وسوف لهما صدر الكلام ؛ فلا يتقدم عليهما معمول ما بعدهما ، وتابعه على ذلك ابن القيم في بدائع الفوائد ١: ٨٩-٩٠ .

وفي القرآن : ﴿ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلِيهِمْ سَيَّغُلُونَ ﴾ ٣: ٣٠ .

وقد زعمنا ذلك أيضاً في (قد) . انظر بحث (قد) .

٩ - جاء جواب (إذا) الشرطية مقترنا باللام في قوله تعالى : ﴿ أَئِذَا مَاتَ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا ﴾ ٦٦: ١٩ كما جاء في شعر المّرّار بن منقذ .
وقال الأستاذان محققا المفضليات طبع دار المعارف ص ٩٢ : « لم نجد

ونرى في كتب النحو ذُكِرَ بعض المسائل من غير استشهاد لها بكلام العرب ، أو القرآن على حين أن شواهدا في القرآن كثيرة جداً في شرح الشافعية للرضي ٤٦:١ : « يحكى عن الأخفش أن كل (فعل) في الكلام فتثقله جائز ، إلا ما كان صفة أو مُعتل العين كحُمِرَ وسُوقِ فإثما لا يُثقلان إلا في ضرورة الشعر ، وكذا قال عيسى بن عمر : إن كل (فعل) كان فمن العرب من يُخففه ، ومنهم من يُثقله ؛ نحو : عُسرَ ويُسرَ . كل ما كان على (فعل) في القرآن فقد قرئ فيه بالثقل في القراءات المتواترة (العسر ، اليسر ، عسرة ، العسرى ، جزء ، الرعب ، رعبا ، نكرا ، رحما ، سحقا ، عذرا) .

انظر النشر ٢١٦:٢ - ٢١٧ ، ٢٢٦ :

شرح الشاطبية ١٦٥ ، ١٧٧ ، ٢٧٦ - ؛

غيث النفع ٥٥ ، ٧٠ ، ١١٢ ، ١٤٥

الإتحاف : ١٣٨ ، ١٤١ ، ١٥٤ ، ١٦١ ، ١٦٥ ، ٢٣٨ ، ٢٦٢ ،

٢٧٥ ، ٢٨٩ .

أضف إلى هذا أن النحويين كثر منهم تلحين القراء الأئمة ، يستوى عندهم في ذلك القراءات المتواترة وغيرها ، وسنعرض لذلك بتفصيل وإف ، إن شاء الله .

لقد سجلت كثيراً مما فات النحويين ، وليس من غرضي أن أتصيد أخطاءهم وأرد عليها .

ولست أقول بأن القرآن قد تضمن كل الأحكام النحوية ، فالأساليب

التي لم يرد نظيرها في القرآن لا يُلتفت إليها ، ولا يُعمل بها ، وإنما أقول :
ما جاء في القرآن كان حُجَّةً قاطعة ، وما لم يقع في القرآن نلتزمه في كلام
العرب ونظير هذا : الأحكام الشرعية ، إذا جاء الحكم في القرآن عُملَ
به ، وإن لم يرد به نص في القرآن نلتزمه في السنة وفي غيرها .

وقد أوقفني دراستي للقرآن على أن القرآن خلا ممّا يأتي :

١ - تأكيد فعل الأمر بالنون مع كثرته في القرآن ، والمضارع المجزوم بلام
الأمر ، والمضارع بعد التمني والترجي ، والعرض ، والتحضيض .

وقع المضارع المثبت كثيراً بعد أدوات الاستفهام وخلا من التوكيد إلا
في آية واحدة ﴿ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَ كُيْدَهُ مَا يَغِيظُ ﴾ .

٢ - لم يقع خبر (لا) النافية للجنس اسماً صريحاً مفرداً ، وإنما جاء ظرفاً
وجاراً ومجروراً .

٣ - عطف (ثم) للاسم المفرد لم يقع في القرآن ، وإنما جاءت عاطفةً
للجملة .

* * *

الناظر في كتب إعراب القرآن وكتب التفسير يلاحظ كثرة اختلاف
النحويين في إعراب القرآن . ومرجع هذا - فيما أظن - إلى أمرين :

١ - أسلوب القرآن مُعْجِزٌ ، لا يستطيع أحد أن يحيط بكلّ مراميهِ
ومقاصده ؛ فاحتمل كثيراً من المعاني ، وكثيراً من الوجوه .

٢ - يحتفظ النحويون لأنفسهم بحرية الرأي وانطلاق الفكر ، فلا يعرفون الحَجْر على الآراء ، ولا تقديس رأي الفرد مهما علّت منزلته .

قال أبو الفتح : « اعلم أن إجماع أهل البلدين إنما يكون حُجَّةً إذا أعطاك حَصْمُكَ يَدَهُ أَلَا يُخَالِفُ المنصوص ، والمقيس على المنصوص ، فأما إن لم يُعْطِ يَدَهُ بذلك فلا يكون إجماعهم حُجَّةً عليه . وذلك أنه لم يَرُدْ مِمَّنْ يُطَاعُ أمره في قرآنٍ ولا سُنَّةٍ أَنَّهُمْ لا يجتمعون على الخطأ ، كما جاء النصّ عن رسول الله صلى الله عليه وعلى آله وسلم من قوله : « أمتي لا تجتمع على ضلالة » وإنما هو علم مُتَنَزِّعٌ من استقراء هذه اللغة ، فكلُّ من فُرِقَ له عن عِلَّةٍ صحيحة ، وطريق نَهْجَةٍ كان خَلِيلَ نَفْسِهِ ، وأبَا عَمْرٍو فِكْرِهِ »
الخصائص ١ : ١٨٩-١٩٠ .

ويقول أبو حيان : لسنا متعبدين بمذهب البصريين .

سيبويه إمام البصريين غير منازع ولا مدافع تعرّض كتابه لنقد من نحاة البصرة : الأخفش ، المازني ، المبرد ، وما أكثر ما استعمل المبرد الأسلوب اللاذع في نقد سيبويه ، حتى ابن القيم وهو ليس معدوداً في النحاة - يقول في البدائع ٣ : ٢٨ : « فسيبويه - رحمه الله - ممّن يؤخذ من قوله ويترك ، وأما أن يعتقد صحة قوله في كلّ شيء فكلاً » . ولم يكن هذا صادراً عن صُلْفٍ وكِبَرِيَاء ، فللنحويين تواضعٌ عجيب : سيبويه الذي أثار إعجاب الناس بكتابته ، وظفرَ بتقديرهم لم يبدأ بخطبة يكشفُ فيها عن جُهوده ، وإنما بدأه بالبسملة ثم دخل إلى الموضوع وكذلك فعل المبرد في « المقتضب » .

نظر الخليل في فقه لأبي حنيفة ، فقليل له : كيف تراه ؟ .

فقال : أرى جدًّا وطريقَ جدّ ، ونحن في هَزَلٍ وطريقِ هَزَلٍ . مراتب النحويين ص ٦٤-٦٥ .

وقال ثعلب : اشتغل أهل القرآن بالقرآن ففازوا ، واشتغل أهل الحديث بالحديث ففازوا ، واشتغل أهل الفقه بالفقه ففازوا ، واشتغلت أنا بزيد وعمرو ، فياليت شعري ماذا تكون حالي في الآخرة ؟ .

طريقة العرض : رأيت أن أقدمَ أمامَ دراسة كلِّ حَرْفٍ صورةً واضحةً موجزةً لعناصر الدراسة التفصيلية ، واخترت لها عنوان : (لمحات عن دراسة ...) وهذه اللّمحات أشبه بما تفعله الإذاعاتُ في صَدْرِ نَشْرَاتِهَا الإخبارية من تقديم مُوجَزِ الأنباء ، وآثرت هذا المنهجَ لأمرين :

١ - تقريب هذه الدراسة إلى نُفوس القُرّاء على اختلاف درجاتهم الثقافية ، وتيسيرها لهم ، فمن شاء اكتفى بهذا القَدَرِ ومن شاء رجع إلى الدراسة التفصيلية .

٢ - كفل هذا المنهج لي حُرِيَّةَ نَقْلِ النصوص في الدراسة التفصيلية ، وفي اعتقادي أنّ البُحوث النحوية إن لم تتركز على النصوص كانت كلاماً إنشائياً أجوفَ لا غناء فيه ، والوقوفُ على النصوص في كُتُبِ النحو يحتاج إلى بذل الجُهدِ ، وقد جعلت كتابي قائماً برأسه ، مستغنياً بنفسه ، لا يحتاج الناظر فيه إلى الرجوع إلى شيء من كتب النحو ، كما حشدت له المراجع الكثيرة ، وسيرى القارئ كُتُبَ النحو والإعراب والتفسير في كلِّ مسألة ، ولا يعني هذا اتِّفاقها في كلِّ التفصيلات ، وإنما كُنْتُ أتحيرُ أوضح ما فيها ، ثم أُشير إلى بقيّة المراجع ليسهل الرجوع إليها .

ولما كان البحر المحيط لأبي حيّان أهمَّ كُتُبِ الإعراب ، وأجمَعُها فائدةً

وأكثرها تفصيلاً فقد كان لي معه مناقشات ، إذ رأيته حريصاً على تخطئة الزمخشري في الكشف فيدعوه ذلك إلى تخطئته والرد عليه ، ثم يعود فيما بعد إلى قول الزمخشري ناسياً أنه خطأه وضعف رأيه ، لذلك كان تصوير مذهب أبي حيان متوقفاً على متابعة أحاديثه في البحر المحيط .

* * *

قد يقول قائل : إن ابن هشام قد أغنى القراء في دراسة الحروف والأدوات بكتابه « مغني اللبيب عن كتب الأعراب » فما الذي جاء به كتابك بعده ؟ .

وأكتفي في الجواب بهذه الموازنة : تكلم ابن هشام عن (إلأ) الاستثنائية في القرآن وفي كلام العرب ، فلم يتجاوز حديثه (٥٠-٦٠) سطراً على اختلاف طبعات المغني ، واستغرق حديثي عن (إلأ) الاستثنائية في القرآن وحده (١٥٣) صفحة ، تزيد عن ثلاثة آلاف سطر .

وابن هشام يقول في المغني ١٧٧:٢ : « لأنني وضعت كتابي لإفادة متعاطي التفسير والعربية جميعاً » .

وقيل له : هلا فسرت القرآن أو أعربته ؟ ، فقال : أغناني المغني .

* * *

PËRFUNDIM

Në fund të këtij punimi modest, nuk më mbetet tjetër vetëm se ta lus Allahun e Madhëruar që ta ketë mëshiruar Hoxhën tonë, Dr. 'UdejmeH-un, për këtë kontribut brilant në fushën e studimeve kur'anore, me shpresën se studiues dhe hulumtues të rinj do të zbulojnë edhe shumë gjëra të tjera madhështore nga risitë që solli ai në këtë shkencë dhe në këtë fushë studimesh.

Ky punim s'ka qenë gjë tjetër veçse motiv i një dashurie të zjarrtë për të prezantuar një personalitet madhështor me kapacitete kaq gjigante, sikur Dr. 'UdejmeH, e që, as në të kaluarën, e as në të tanishmen, nuk ka të tillë. E llogarisim për të tillë, por askënd para Allahut nuk e shfajësojmë!

Përsëndetjet qofshin për zotërinë e njerëzimit, Muhammedin, familjen, shokët dhe të gjithë pasuesit e tij!

Dr. Hajredin HOXHA

Medine, 2009